

Praktyczne zastosowania wolności sumienia.

Obywatelskie nieposłuszeństwo, sprzeciw sumienia, klauzula sumienia

Wstęp

W niniejszym artykule zostaną przedstawione instytucje prawne służące ochronie sumienia osoby, które można wyróżnić ze względu na wspólną podstawę aksjologiczną – godność osoby ludzkiej. Omówione zostaną: obywatelskie nieposłuszeństwo, sprzeciw sumienia (odmowa dyktowana sumieniem) oraz klauzula sumienia w zawodzie lekarza i lekarza dentystry.

Obywatelskie nieposłuszeństwo charakteryzuje się jako akt o charakterze publicznym, bez użycia przemocy, dyktowany sumieniem, ale z uwzględnieniem politycznego charakteru (stąd publiczny), sprzeczny z prawem (ale niekoniecznie z normą, będącą źródłem obywatelskiego nieposłuszeństwa), mający na celu zmianę prawa.

Sprzeciw sumienia rozumiany jest jako akt o charakterze subiektywnym. Osoba dokonująca sprzeciwu, tzw. *objector*, powołuje się na uznawane przez niego normy spoza systemu prawnego, najczęściej o charakterze moralnym lub religijnym. Instytucja sprzeciwu sumienia zostanie omówiona na przykładzie sprzeciwu sumienia względem obowiązkowej służby wojskowej oraz polskich uregulowań prawnych dotyczących tej sfery.

Różnice między obywatelskim nieposłuszeństwem a sprzeciwem sumienia (odmową dyktowaną sumieniem) zostaną przedstawione na gruncie rozróżnienia przeprowadzonego przez J. Rawlsa, uzupełnionego przez analizy obu pojęć dokonane przez przedstawicieli polskiej nauki: A. Szutta i M. Kaczmarczyk. W opracowaniu zmierzają do uzasadnienia tezy, że pomimo występowania różnic między instytucjami możliwe jest wskazanie wspólnej wartości, której ochronie służą. Nadto możliwe jest przyporządkowanie funkcjonującej w prawie polskim klauzuli sumienia do konkretnej instytucji, na gruncie podziału przyjętego przez J. Rawlsa.

Jednocześnie, wykazane zostanie, że aksjologiczną podstawą omawianych instytucji jest przyrodzona godność oraz wynikające bezpośrednio z niej sumienie, rozumiane jako indywidualna władza poznawcza osoby.

1. Obywatelskie nieposłuszeństwo

Analizę warto rozpocząć od opisanego obywatelskiego *Resistance to Civil Government*¹. Obywatelskie nieposłuszeństwo określane jest jako odpowiednik prawa do oporu w ustroju liberalnym, zaś wypowiadali się o nim w głównej mierze filozofowie amerykańscy, m.in.: R. Dworkin, J. Rawls, S. Hook, W. Taylor, H. Freeman, N. Piner i inni².

Za dokonujące podsumowania uważa się stanowisko J. Rawlsa zawarte w dziele *Teoria sprawiedliwości*, w którym zdefiniował on obywatelskie nieposłuszeństwo jako:

- czyn publiczny;
- bez użycia przemocy (*nonviolent*);
- podyktowany sumieniem z uwzględnieniem politycznego charakteru;

¹ M.R. Kaczmarczyk, *Nieposłuszeństwo obywatelskie a pojęcie prawa*, Warszawa 2010, s. 16.

² Ibidem, s. 17.

- sprzeczny z prawem (niekoniecznie z normą, która jest źródłem obywatelskiego nieposłuszeństwa);
- zmierzający do zmiany prawa³.

Na podstawie definicji J. Rawlsa autorską propozycję – rozbudowaną o parę cech – przedstawił A. Szutt, wyróżniając następujące cechy obywatelskiego nieposłuszeństwa:

- akt nieposłuszeństwa wobec przepisu lub nakazu władzy;
- protest przeciwko niedającej się tolerować niesprawiedliwości;
- apel, próba moralnej perswazji;
- naświetlenie problemu niesprawiedliwego przepisu;
- jawny, skierowany do uczestników życia publicznego, szukający płaszczyzny porozumienia;
- akt publiczny;
- działanie bez użycia przemocy;
- o ile to możliwe, sprzeciw dotyczy jednego konkretnego przepisu prawa⁴.

Od obywatelskiego nieposłuszeństwa odróżnia się instytucję sprzeciwu sumienia, tj. odmowy dyktowanej sumieniem. J. Rawls wyraźnie rozgranicza oba przykłady, wskazując na zasadnicze różnice występujące między nimi. Dokonuje tego w sposób następujący: „Nieposłuszeństwo obywatelskie ujmuję w przeciwstawieniu do innych form niestosowania się do prawa, takich jak odmowa dyktowana sumieniem – po to, by wydobyc jego szczególną rolę w stabilizowaniu rządów demokratycznych zbliżonych do sprawiedliwych”⁵.

Idąc za J. Rawlsem oraz innymi amerykańskimi filozofami, rozróżnienia między obywatelskim nieposłuszeństwem a sprzeciwem sumienia dokonuje M.R. Kaczmarczyk w dziele *Nieposłuszeństwo obywatelskie a pojęcie prawa*⁶. Rozróżnienia te, jak zostanie wskazane w późniejszym fragmencie, poświęconym zestawieniu obu przykładów praktycznego zastosowania wolności sumienia, wynikają z ich odmiennych cech oraz różnego charakteru.

³ J. Rawls, *Teoria sprawiedliwości*, Warszawa, 1994, s. 500.

⁴ A. Szutta, *Obywatelskie nieposłuszeństwo. Próba dookreślenia pojęcia*, Warszawa 2011, s. 79.

⁵ J. Rawls, op.cit., s. 457.

⁶ M.R. Kaczmarczyk, op.cit., s. 17.

2. Odmowa dyktowana sumieniem

Sprzeciw sumienia, czy też – jak określa to J. Rawls – odmowę dyktowaną sumieniem⁷, zwięźle tłumaczy się jako niestosowanie się podmiotu do bezpośredniego nakazu o charakterze prawnym⁸. Ze względu na brak w języku polskim odpowiedniego wyrażenia, w dyskusjach dotyczących sprzeciwu sumienia (ang. *conscientious objection*) osobę powołującą się i stosującą odmowę dyktowaną sumieniem nazywa się angielskim określeniem *objector* bądź spolszczonym obiektoorem⁹. Aby właściwie oddać znaczenie wyrażenia *objector*, w niniejszej pracy będzie używane pojęcie „korzystającego ze sprzeciwu sumienia”. Odmowa sumienia nie jest (nie musi być) aktem o charakterze publicznym, nie tylko ze względu na niepubliczną formę aktu (adresu publicznego), ale również ze względu na odwołanie się do indywidualnych przekonań obiektora, a nie poczucia sprawiedliwości większej liczby członków wspólnoty politycznej.

Sprzeciw sumienia ma charakter subiektywny, *objector* powołuje się na uznawane przez niego normy spoza systemu prawnego. Podstawą sprzeciwu sumienia są w tym wypadku niezgodne z porządkiem prawnym normy o charakterze religijnym bądź moralnym.

Najczęściej podawanym przykładem użycia instytucji sprzeciwu sumienia jest sprzeciw wobec obowiązkowej służby wojskowej¹⁰, który pokrótce scharakteryzuję na przykładzie polskich uregulowań prawnych. Warto podkreślić, że pojęcie *conscientious object* w chwili obecnej odnosi się przede wszystkim do sprzeciwu sumienia wobec obowiązkowej służby wojskowej.

Najwcześniejsze przykłady sprzeciwu względem służby wojskowej odnaleźć można w starożytnym Rzymie i postawie pierw-

⁷ Traktuję oba pojęcia jako równoznaczne i używam ich zamiennie.

⁸ J. Rawls, op.cit., s. 506.

⁹ M. Mróz, *Odmowa służby wojskowej ze względu na przekonania i służba zastępcza w ustawodawstwie wybranych państw europejskich (Niemcy, Francja, Hiszpania)*, Kancelaria Sejmu, Biuro Studiów i Ekspertyz, nr 92, 1996, s. 6.

¹⁰ J. Rawls, op.cit., s. 508.

szych chrześcijan, odmawiających uczestnictwa w wojnie ze względu na ewangeliczny zakaz stosowania przemocy. Radykalne wspólnoty protestanckie w XVI wieku (anabaptyści, Bracia Polscy, amisz, mennonici) również odwoływały się do przekonań o charakterze religijnym, w celu umotywowania odmowy służby wojskowej. W minionym stuleciu na sprzeciw sumienia wobec obowiązku służby wojskowej powoływano się nie tylko ze względów religijnych, ale także motywuując swoją odmowę uznawanym światopoglądem (pacyfizm, anarchizm)¹¹.

Choć na gruncie prawa międzynarodowego brakuje prawnie wiążących aktów zobowiązujących państwa do uznania sprzeciwu wobec służby wojskowej ze względów sumienia, to Komisja Praw Człowieka Narodów Zjednoczonych uznała prawo każdego do wyrażania sprzeciwu sumienia wobec służby wojskowej¹². W 1987 r. Komitet Ministrów Rady Europy zalecił państwom członkowskim Rady Europy stosowanie zbioru zasad i reguł, dotyczących uznania sprzeciwu sumienia wobec obowiązkowej służby wojskowej, postępowania w przypadku powołania się przez osobę na to prawo oraz wskazówki dotyczące procesu legislacyjnego odnoszącego się do służby zastępczej.

W polskim prawie sprzeciw sumienia względem obowiązku służby wojskowej został uregulowany w art. 85 ust. 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, o następującej treści: „Obywatel, któremu przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają na odbywanie służby wojskowej, może być obowiązany do służby zastępczej na zasadach określonych w ustawie”. Przepis ten zawiera usankcjonowaną prawnie podstawę sprzeciwu sumienia. Należy podkreślić, że normy zawarte w powołanym przepisie zobowiązują organy władzy państwowej do stworzenia takich wa-

¹¹ Zwięzłą historię kształtowania się instytucji odmowy dyktowanej sumieniem względem obowiązkowej służby wojskowej przedstawia M. Mróz w opinii *Odmowa służby wojskowej ze względu na przekonania i służba zastępcza w ustawodawstwie wybranych państw europejskich (Niemcy, Francja, Hiszpania)*, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, sierpień 1996 r.

¹² M. Mróz, op.cit., s. 4.

runków służby zastępczej, aby powołujący się na sprzeciw sumienia *objector* mógł spełnić obowiązek w formie służby zastępczej bez narażania na szwank swojego sumienia. W celu realizacji normy konstytucyjnej przyjęto ustawę o służbie zastępczej z dnia 28 listopada 2003 r.¹³. Art. 1 wspomnianej ustawy stanowi: „Ustawa określa zasady przeznaczania do służby zastępczej, kierowania do jej odbycia oraz odbywania służby zastępczej przez podlegających obowiązkowi służby wojskowej, którym przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają na pełnienie tej służby”.

3. Klauzula sumienia w zawodzie lekarza i lekarza dentystry

Gwałtowny postęp technologiczny ostatnich lat, zwłaszcza w dziedzinie nauk medycznych, spowodował występowanie złożonych problemów natury moralnej związanych z udzielaniem świadczeń zdrowotnych. Wykorzystywanie nowych technologii w medycynie postawiło nie lada wyzwanie przez legislatorami, którzy za pomocą norm prawnych regulują stosunki społeczne.

Jednym z problemów, jaki pojawia się wraz z coraz bardziej zaawansowanymi procedurami medycznymi, jest wyważenie pomiędzy prawami pacjenta do uzyskania świadczenia a prawami lekarza do powstrzymania się od pewnych świadczeń, które pozostają niezgodne z jego „wewnętrznym głosem” – sumieniem. Najczęściej przywoływanymi problemami leżącymi na styku prawa, medycyny i etyki są kwestie związane z rozrodczością – odmowa przez lekarzy wypisywania recept na środki antykoncepcyjne oraz odmowa wydania zaświadczenia o stanie zdrowia dopuszczającym do dokonania zabiegu aborcji¹⁴, a także związane z eutanazją¹⁵.

¹³ Ustawa o służbie zastępczej z dnia 28 listopada 2003 r. (Dz. U. z 2016 r. poz. 1811 z późn. zm.).

¹⁴ E. Zielińska, *Klauzula sumienia*, „Prawo i Medycyna” 2003, nr 13, s. 26 i n.

¹⁵ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2015 r., K 12/14, OTK-A 2015/9/143.

Wskazuje się również na podział świadczeń zdrowotnych, którego kryterium stanowi konieczność poświęcenia jednego dobra kosztem innego. Do zbioru świadczeń budzących największe kontrowersje, których realizacja związana jest z wyborem jednego z dwóch dóbr, zaliczane są przypadki odmowy na podstawie klauzuli sumienia dokonania zabiegu prawnie dopuszczalnej aborcji. Jako drugi typ świadczeń wyróżnia się zbiór, którego cechą nie jest konieczność poświęcenia dobra prawnie chronionego na rzecz drugiego dobra. Nie wyklucza to jednak sytuacji, w której normy moralne lekarza mogą pozostawać w sprzeczności z udzielanym świadczeniem. Do tego zbioru zalicza się m.in. dokonanie transfuzji krwi przez lekarza będącego świadkiem Jehowy, wykonanie zabiegu zapłodnienia *in vitro* czy założenie spirali domacicznej przez lekarza będącego katolikiem¹⁶.

O wiele szerszy katalog problemów związanych z nowymi technologiami w medycynie przedstawia J. Haberko, która wymienia:

- nowe sposoby zapłodnienia i stosowane w tym celu techniki wspomaganego medycznie rozrodu, a zwłaszcza zapłodnienie *in vitro* i transfer zarodka;
- praktyki komercyjne związane z pozyskaniem nasienia i komórek jajowych wykorzystywanych w procesie zapłodnienia wspomaganego medycznie (techniki heterologiczne i macierzyństwo zastępcze);
- możliwości pozyskania potomstwa przez osoby samotne, które zgłaszają się, by pozyskać ciążę w wyniku zastosowania technik wspomaganego rozrodu bez udziału partnera;
- produkcję embrionów i dalszą ich selekcję;
- sprzedaż embrionów i badania naukowe prowadzone na ludzkich embrionach.

W dalszej kolejności chodzić będzie o wiążące się z wygodnym życiem (coraz bardziej powszechnym w zachodniej cywilizacji) i życiem wedle życzenia:

¹⁶ E. Zielińska, *Ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentystry. Komentarz*, Warszawa 2014, s. 695.

- praktyki eugeniczne i selektywne aborcje;
- sterylizację;
- eutanazję;
- testament biologiczny¹⁷.

Mając na uwadze wspomniany już konflikt dóbr przejawiający się w sytuacyjnym przymusie lekarza do wyboru między tym, co prawnie dopuszczalne, a tym, co moralnie słuszne, prawodawca wprowadził do ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry¹⁸ instytucję tzw. klauzuli sumienia. Została ona scharakteryzowana w art. 39 Ustawy o zawodzie lekarza, który stanowi, że „Lekarz może powstrzymać się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem, z zastrzeżeniem art. 30, z tym że ma obowiązek wskazać realne możliwości uzyskania tego świadczenia u innego lekarza lub w podmiocie leczniczym oraz uzasadnić i odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej. Lekarz wykonujący swój zawód na podstawie stosunku pracy lub w ramach służby ma ponadto obowiązek uprzedniego powiadomienia na piśmie przełożonego”.

4. Nieposłuszeństwo obywatelskie, sprzeciw sumienia, klauzula sumienia – różnice

Należy zwrócić uwagę na podstawowe różnice pomiędzy obywatelskim nieposłuszeństwem a sprzeciwem sumienia. Po pierwsze, obywatelskie nieposłuszeństwo jako podstawę swojego działania przyjmuje przekonanie o niezgodności kwestionowanego przepisu z rozumieniem zasady sprawiedliwości wspólnoty politycznej. Z tego względu ma charakter publiczny, w przeciwieństwie do sprzeciwu sumienia, którego źródło tkwi w jednostkowym

¹⁷ J. Haberko, *Sumienie medycyny i litera prawa w obronie życia i zdrowia ludzkiego* [w:] J. Haberko, R.D. Kocyłowski, B. Pawelczyk (red.), *Lege artis. Problemy prawa medycznego*, Poznań 2008, s. 21.

¹⁸ Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (Dz. U. z 2017 r. poz. 125 z późn. zm.).

sumieniu osoby ludzkiej – w subiektywnie uznawanych przezeń wartości. Po drugie, jeszcze w kwestii publicznego charakteru obywatelskiego nieposłuszeństwa, warto zaznaczyć, iż bardzo często instytucja ta służy naświetleniu problemu niesprawiedliwego przepisu – jest swojego rodzaju apelem do członków wspólnoty mającym na celu zwrócenie ich uwagi na istotne z punktu widzenia dopuszczającego się obywatelskiego nieposłuszeństwa zagadnienie. W przypadku odmowy sumienia mamy częstokroć do czynienia z aktem o charakterze niepublicznym i indywidualnym. Po trzecie, odmowa dyktowana sumieniem nie ma charakteru politycznego w tym sensie, że użycie tej instytucji nie ma na celu zmiany kwestionowanego przepisu prawa, jest działaniem w formie zaniechania (powstrzymania się od realizowania normy) nieszukającym rozgłosu. Obywatelskie nieposłuszeństwo, jak już wspomniałem, stanowi rodzaj apelu będącego działaniem zmierzającym do zmiany systemu prawa poprzez zmianę kwestionowanej normy prawnej. Po czwarte, czyny dokonane w związku z instytucją obywatelskiego nieposłuszeństwa są sprzeczne z prawem, podczas gdy sprzeciw sumienia (odmowa dyktowana sumieniem) nie implikuje bezprawnego czynu. Co więcej, w przypadku odmowy służby wojskowej powołanie się na przekonania religijne, bądź moralne sprzeczne z normą nakazującą służbę wojskową, usprawiedliwia uchylanie się od obowiązku służby. Sprzeciw sumienia nie jest zatem czynem sprzecznym z prawem.

W tym kontekście uzasadniony wydaje się pogląd, że klauzula sumienia w zawodzie lekarza i lekarza dentystry konstrukcją i założeniami jest bliższa instytucji sprzeciwu sumienia (odmowy dyktowanej sumieniem) względem obowiązkowej służby wojskowej niż obywatelskiemu nieposłuszeństwu. Zarówno klauzula sumienia, jak i sprzeciw sumienia względem obowiązkowej służby wojskowej odnoszą się do nakazu czynienia: w pierwszym przypadku nakazu udzielenia świadczenia zdrowotnego, w drugim bycia częścią sił wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej. Odmowa realizacji normy (choć w przypadku sprzeciwu sumienia usankcjonowana na poziomie konstytucyjnym, zaś w przypadku klauzuli sumienia na po-

ziomie ustawowym) jest uzasadniona i usprawiedliwiona przez system prawny w sytuacji konfliktu normy prawnej (nakazu) z normą moralną (sumieniem) uznawaną przez osobę. Obie instytucje – sprzeciw sumienia i klauzula sumienia – stanowią prawnie dopuszczalny wyjątek, który zachodzi w przypadku spełnienia określonych prawem warunków. Warunki te można opisać jako powołanie się na sumienie, bądź normy postępowania i wykazanie sprzeczności między tymi normami a prawnie ustanowionym nakazem zachowania. Obie instytucje mają na celu ochronę wewnętrznej integralności (sumienia, przekonań) osoby ludzkiej, chronią jej autonomię w sferze jej poglądów filozoficznych, aksjologicznych, moralnych, politycznych i religijnych. Naruszenie tejże integralności skutkowałoby uniemożliwieniem określenia własnej tożsamości moralnej.

Ani klauzula sumienia, ani odmowa służby wojskowej dyktowana sumieniem nie zakładają bezpośredniego działania podmiotu obowiązku prawnego. Normy kształtujące obie instytucje zostały tak skonstruowane, że powołujący się na te instytucje jedynie powstrzymuje się od działania (od służby albo od świadczenia zdrowotnego). Czyn, którego dopuszczają się osoby w przypadku zastosowania obu instytucji, nie jest aktywnym działaniem, a powstrzymaniem się od działania. Nie ma zewnętrznego charakteru ukierunkowanego na zmianę rzeczywistości, zmianę normy prawnej, a jedynie charakter wewnętrzny ukierunkowany na zachowanie wewnętrznej normy moralnej.

Powyżej zaznaczono różnice między obiema instytucjami dotyczącą miejsca instytucji w systemie prawnym. Jak wspomniano, sprzeciw sumienia względem służby wojskowej uregulowany został na poziomie konstytucyjnym, zaś klauzula sumienia lekarza i lekarza dentystry na poziomie ustawowym. Warto zwrócić uwagę na inną rozbieżność między tymi dwoma instytucjami, wynikającą z konieczności wypełnienia próżni po niezrealizowanym obowiązku. W przypadku służby wojskowej to państwo zobowiązane jest do tworzenia warunków umożliwiających zrealizowanie obowiązku w formie służby zastępczej, natomiast w sytuacji powołania się

przez lekarza na klauzulę sumienia i odmowy realizacji świadczenia zdrowotnego to podmiot korzystający z instytucji klauzuli sumienia ma prawny obowiązek wskazania miejsca, w którym uprawniony będzie mógł skutecznie otrzymać świadczenie.

5. Aksjologia wolności sumienia

Omówione wyżej instytucje swoje źródło mają w wolności sumienia, która w aspekcie wewnętrznym jest traktowana jako wolność absolutna i nie podlega żadnym ograniczeniom. Wymienione w Konstytucji RP przesłanki ograniczenia wolności sumienia w aspekcie zewnętrznym są zbieżne z wymienionymi w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka¹⁹.

Z tego powodu podkreśla się, że zarówno Konstytucja RP, jak i Europejska Konwencja Praw Człowieka wysuwają wolność sumienia na pierwsze miejsce spośród innych wolności. Ze względu na wąski katalog przesłanek dopuszczających ograniczenie wolności sumienia w stosunku do pozostałych wolności oraz kategoryczny zakaz ograniczania *forum internum* wolności sumienia wskazuje się na fundamentalny charakter tej wolności²⁰.

Należy podkreślić, że wolność sumienia chroni autonomię człowieka w zakresie pewnej swobody samookreślenia, budowania indywidualnego systemu wartości oraz postępowania w zgodzie z nim, tym samym chroni ludzką godność. Dzięki możliwości ustosunkowania własnego „ja” do zagadnień, które są najważniejsze dla człowieka, wolność sumienia określa fundamentalny warunek pełnego rozwoju – osobowego i społecznego. Mając na uwadze powyższe, nie może dziwić fakt, że wolność sumienia określa się mianem pierwszej z wolności bądź wolności najkonieczniejszej ze wszystkich²¹.

¹⁹ W. Janyga, *Przestępstwo obrazy uczuć religijnych w polskim prawie karnym w świetle współczesnego pojmowania wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2010, s. 82.

²⁰ Ibidem, s. 83 i n.

²¹ Ibidem, s. 87.

Zgodnie z przyjętym schematem pracy należy zastanowić się nad aksjologicznymi podstawami wolności sumienia. Centralne miejsce w rozważaniach zajmuje godność osoby, którą uważa się za źródło wszystkich pozostałych praw człowieka, w tym wolności sumienia. Przedstawione tutaj tezy opracowane zostały na podstawie bogatej literatury przedmiotu.

Rozważania dotyczące godności (łac. *dignitas*, ang. *dignity*) osoby ludzkiej należy rozpocząć od stwierdzenia, że żaden akt prawny odnoszący się do praw człowieka nie definiuje tego pojęcia²². Pojęciem godności osoby ludzkiej posługuje się zarówno Konstytucja RP, jak i akty prawa międzynarodowego. Aksjologiczne podstawy praw człowieka ujęte w Konstytucji RP są takie same, jak w prawie międzynarodowym²³. Pomimo braku jednoznacznej definicji godności bezdyskusyjne jest traktowanie godności osoby ludzkiej jako niezależnego od prawa pozytywnego źródła praw człowieka²⁴.

Godność osoby w prawie międzynarodowym pojawiła się dopiero w aktach międzynarodowych po II wojnie światowej. Odniesienia do godności znajdują się w preambule Karty Narodów Zjednoczonych²⁵, w której jako jeden z celów powołania do życia Organizacji Narodów Zjednoczonych wskazano przywrócenie wiary w godność człowieka. Z kolei Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z 1948 r. określiła uznanie przyrodzonej godności człowieka jako podstawę wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie. Ponadto, w tym akcie prawa międzynarodowego odniesienie do godności pojawiło się również w art. 1, stwierdzającym równość godności, oraz w art. 23, który godność uczynił podstawą praw

²² M. Piechowiak, *Filozofia praw człowieka. Prawa człowieka w świetle ich międzynarodowej ochrony*, Lublin 1999, s. 79.

²³ Idem, *Aksjologiczne podstawy polskiego prawa* [w:] T. Guz, J. Głuchowski, M.R. Pałubska (red.), *Synteza prawa polskiego*, Warszawa 2013, s. 67–69.

²⁴ Zob. M. Piechowiak, *Aksjologiczne podstawy...*, s. 56 i n. oraz przywołaną tam literaturę.

²⁵ Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych (Dz. U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90 z późn. zm.).

ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych. Odwołania do godności człowieka znajdują się również w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r.²⁶, który, jak wspomniano wcześniej, podczas omawiania wolności sumienia jako prawa człowieka, odnosi się do praw człowieka pierwszej generacji. Sformułowania dotyczące godności osoby pojawiające się w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych stanowią, że: „uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej stanowi podstawę wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie”. Ponadto stwierdzono, że wszelkie prawa człowieka mają swoje źródło właśnie w godności. Podobnie ujęta została godność w Międzynarodowym Pakcie Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych²⁷. Odwołania do godności osoby ludzkiej znajdują się także w prawie Unii Europejskiej. Art. 2 Traktatu o Unii Europejskiej²⁸ wyraża pogląd, iż poszanowanie godności osoby ludzkiej jest podstawą Unii Europejskiej²⁹.

Pojęcie godności dookreśla się poprzez omawianie przysługujących jej cech³⁰. Wskazuje się, że przez godność osoby ludzkiej należy rozumieć pewną wartość ontyczną, która jest wrodzona, trwała i niezbywalna³¹. Należy podkreślić raz jeszcze, że godność w prawie międzynarodowym jest źródłem wszelkich praw i wolności. Co więcej, jest również określana jako podstawa innych wartości – wolności, sprawiedliwości oraz pokoju³². Uznanie godności za pod-

²⁶ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).

²⁷ Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169).

²⁸ Traktat o Unii Europejskiej, wersja skonsolidowana (Dz. Urz. UE 2016/C 202/01).

²⁹ Zob. B. Banaszak, M. Zieliński, *Pojęcie godności i jej kształt w Konstytucji RP*, [w:] S. Stadniczenko (red.), *Jednolitość aksjologiczna systemu prawa w rozwijających się państwach demokratycznych Europy*, Opole 2011, s. 136-139.

³⁰ M. Piechowiak, *Filozofia praw człowieka...*, s. 79 i n.

³¹ F.J. Mazurek, *Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka*, Lublin 2001, s. 18.

³² M. Piechowiak, *Filozofia praw człowieka...*, s. 85.

stawę sprawiedliwości jest równoznaczne ze stwierdzeniem, że osoba ludzka winna być traktowana jako podstawa prawa³³.

W prawie międzynarodowym godność cechuje się tym, że jest przyrodzona (czyli jest nieodłączną cechą bycia człowiekiem), niezbywalna (godności nie można się pozbyć ani zostać jej pozbawionym), nienabywalna (posiadanie godności nie zależy od działań), równa oraz powszechna (czyli przysługuje każdemu człowiekowi). Godność, której przysługują powyższe cechy, określa się mianem godności osobowej³⁴.

Omawiając godność osoby ludzkiej, można wyróżnić ze względu na jej ugruntowanie cztery zasadnicze typy.

Po pierwsze, możemy mówić o godności osobowej. Jak wspomniano wcześniej, jest ona uznawana za źródło praw człowieka oraz cechuje się przyrodzonością, powszechnością, niezbywalnością i nienabywalnością. Tak rozumiana godność przysługuje człowiekowi z samego faktu bycia człowiekiem. Jest tym, co wyróżnia człowieka od innych bytów, a także jest podstawą praw chroniących prawa człowieka³⁵. Godność osobowa jest również traktowana jako źródło prawa do poszanowania godności osobowościowej³⁶.

Jako drugą wyróżnia się godność osobowościową, związaną z działaniami człowieka. Nie przysługuje ona tylko i wyłącznie ze względu na fakt bycia człowiekiem, ale ze względu na jego postępowanie. Godność ta ujawnia się w sytuacjach, w których człowiek zmuszony jest bronić uznawanych przez siebie wartości, z wyznaniem których związane jest poczucie własnej wartości. Chodzi tutaj o sytuacje, w których, aby pozostać wiernym własnym wartościom, człowiek zmuszony jest przeciwstawiać się jakimś naciskom zewnętrznym. Musi liczyć się wtedy z zagrożeniem różnego rodzaju sankcjami, nie tylko o charakterze prawnym. W takiej sytuacji, godność osobowościowa może być powodem nieposłuszeństwa

³³ Ibidem, s. 126–128.

³⁴ Ibidem, s. 80 i n.

³⁵ Ibidem, s. 343–346.

³⁶ F.J. Mazurek, op.cit., s. 20.

wobec prawa stanowionego³⁷. Godność osobowościową utożsamia się z doskonałością moralną człowieka, ugruntowaną w działaniu dobrym oraz słusznym. Dobrym, czyli opartym na zgodności z własnymi przekonaniem, oraz słusznym, czyli opartym na zgodności działania z porządkiem niezależnym od indywidualnych przekonań. Działania łączące w sobie obie omówione cechy określa się mianem działań godziwych. Podkreśla się, że racją uznania działań za godziwe jest godność osobowa³⁸. W tym miejscu należy podkreślić, że naruszanie godności osobowościowej człowieka jest niezgodne z godnością osobową, która jest racją godności osobowościowej³⁹.

Kolejną z wyróżnianych godności jest godność mająca ugruntowanie w warunkach życia. Obejmuje ona warunki zewnętrzne, takie jak zdolności człowieka czy działania innych ludzi. Mówi się czasem o tego typu godności w kontekście możliwości wolnego i rozumnego działania człowieka. Godność ta może być rozumiana jak pożądaný stan, w którym ujawnia się w pełni człowieczeństwo⁴⁰.

Jako czwarty typ godności wyróżnia się godność osobistą, którą najkrócej można określić jako dobre imię. Jest ona traktowana jako szczególny przypadek godności osobowościowej, ponieważ może być naruszona przez działania innych podmiotów. Godność osobista jest ugruntowana w opinii otoczenia, w którym się znajduje człowiek⁴¹.

Jak wspomniano wcześniej, godność osobowa jest centralną wartością, źródłem praw i wolności także w prawie polskim. Wspomniano również, że aksjologiczne podstawy praw człowieka w polskim porządku konstytucyjnym są zbieżne z międzynarodowym prawem praw człowieka. Warto zwrócić uwagę, że uregulowania zawarte w art. 30 Konstytucji RP wyrażają zasadę nienaruszalności oraz poszanowania godności. Podobnie jak w przypadku

³⁷ M. Piechowiak, *Filozofia praw człowieka...*, s. 346.

³⁸ *Ibidem*, s. 347.

³⁹ *Ibidem*, s. 350.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 347 i n.

⁴¹ *Ibidem*, s. 349.

aktów prawa międzynarodowego, również w Konstytucji RP nie zdefiniowano pojęcia godności. Tak samo jak w koncepcji praw człowieka, godność uważa się za przyrodzoną, czyli niezależną od aktów stanowienia prawa. Godność osoby ludzkiej – pierwotna wobec państwa – jest w założeniu ustrojodawcy punktem odniesienia dla przyjętego w porządku prawnym systemu wartości⁴². W opracowaniach dotyczących godności podnosi się, że art. 30 Konstytucji RP wyraża trzy zasady: aksjologiczną, mówiącą o przyrodzoności, niezbywalności i nienaruszalności godności, uznanie godności za źródło praw i wolności oraz zobowiązanie władz publicznych do ochrony godności⁴³. Omawiając unormowania dotyczące godności w Konstytucji RP, należy zwrócić uwagę, że – podobnie jak w prawie międzynarodowym – godność przysługuje człowiekowi z samego faktu urodzenia się człowiekiem. Jako dobro przyrodzone, jest niezależna od prawa stanowionego, władz publicznych czy osób trzecich⁴⁴.

Godność, zarówno w prawie międzynarodowym, jak i w prawie konstytucyjnym charakteryzuje się niezbywalnością, co oznacza, iż nie można zostać jej pozbawionym, nie można się jej zrzec czy z niej zrezygnować. Organy władzy publicznej nie mogą zatem w żaden sposób decydować o utracie godności bądź określać przesłanek pożądanego zachowania się człowieka, by uznać jego postępowanie za godne osoby ludzkiej. Zasada ta ma ścisły związek z niezależnością godności od prawa stanowionego⁴⁵.

Artykuł 30 Konstytucji RP określa również godność osoby ludzkiej mianem nienaruszalnej. Z tą cechą wiąże się obowiązek władz publicznych oraz innych podmiotów do powstrzymania się od działań zmierzających do ograniczenia godności⁴⁶. Podkreśla się, że z zasady nienaruszalności godności wynika również obowiązek

⁴² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 4 kwietnia 2001 r., sygn. akt. K 11/00, OTK 2001, Nr 3, poz. 54.

⁴³ B. Banaszak, M. Zieliński, *op.cit.*, s. 141.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 143.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 143.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 143 i n.

adresowany do władz publicznych jej ochrony, czyli stworzenia procedur zapobiegających potencjalnym naruszeniom godności. Pogląd ten znalazł potwierdzenie w wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 5 marca 2003 r. Trybunał stwierdził, że „Godność człowieka podlega ochronie bezwzględnej. Zgodnie z powszechnie przyjętym poglądem jest to jedyne prawo, wobec którego nie byłoby możliwe zastosowanie zasady proporcjonalności”⁴⁷.

W języku polskim wyróżnić można kilka znaczeń wyrazu „sumienie”. Można mówić o sumieniu społecznym albo sumieniu ludzkości. Takie użycie służy wyrażaniu zbiorowych sądów. Można mówić o sumieniu również jako o indywidualnych stanach świadomości żywionych przez poszczególnych ludzi⁴⁸. „Sumienie” pojawia się w art. 1 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka jako przyrodzony atrybut człowieka⁴⁹. Na gruncie doktryny praw człowieka określa się sumienie jako zdolność do wydawania osądów moralnych. Analiza znaczenia przyjętego w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka prowadzi do wniosków, że mówiąc o sumieniu w kontekście praw człowieka, ma się na myśli władzę poznawczą, której efektem działania jest sąd⁵⁰. O sumieniu można także mówić jako o zespole przekonań, wartości i reguł moralnych afirmowanych przez daną osobę lub grupę. Można się spotkać z definiowaniem sumienia w celu pochwały wysokiej wrażliwości moralnej lub wyrażenia dezaprobaty jakiś zachowań⁵¹. W nauce etyki odnaleźć można następującą definicję: „[...] sumienie: jest to w świetle ogólnej oceny lub normy uformowany osąd o moralnym dobru/złu zamierzonego przez człowieka jego własnego konkretnego aktu, któ-

⁴⁷ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 5 marca 2003 r., K 7/01*, OTK-A 2003, Nr 3, poz. 19.

⁴⁸ T. Ślipko, *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 2002, s. 360.

⁴⁹ „Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw. Są oni obdarzeni rozumem i sumieniem i powinni postępować wobec innych w duchu braterstwa”.

⁵⁰ M. Piechowiak, *Filozofia praw człowieka...*, s. 97 i n.

⁵¹ *Internetowa encyklopedia etyki. Sumienie* <<http://etykapraktyczna.pl/encyklopedia/etyka-ogolna/sumienie.html>> [dostęp: 30.06.2017].

rego sprawienie staje się dlań źródłem wewnętrznej aprobaty bądź poczucia winy, własnego bycia dobrym lub złym człowiekiem⁵². Sumienie, jako kształtowana indywidualnie władza poznawcza, jest związane z przyrodzoną godnością. Postępowanie zgodne z własnym sumieniem służy realizowaniu godności osobowościowej.

Podsumowanie

Przeprowadzone analizy wskazują, że aksjologiczną podstawą obywatelskiego nieposłuszeństwa, odmowy dyktowanej sumieniem oraz klauzuli sumienia w zawodzie lekarza i lekarza dentystry jest godność osoby ludzkiej, a zwłaszcza wynikające z godności sumienia, pojmowane jako indywidualna władza poznawcza osoby.

Wymienione wyżej instytucje mają swoje źródło w godności, a bezpośrednio służą ochronie istotnego elementu godności, jakim jest sumienie. W koncepcji J. Rawlsa, poszerzonej o ustalenia polskich badaczy, można wskazać zasadnicze różnice pomiędzy instytucjami obywatelskiego nieposłuszeństwa i sprzeciwu dyktowanego sumieniem.

Na gruncie powyższych rozważań klauzulę sumienia w zawodzie lekarza i lekarza dentystry można zakwalifikować jako modelowy wręcz przykład sprzeciwu sumienia. Klauzula sumienia nie ma charakteru publicznego, zaś jej źródło tkwi w przekonaniach korzystającego ze sprzeciwu. Jest wyłącznie formą zachowania wewnętrznej tożsamości, jej celem nie jest zmiana obowiązującego prawa. Tym samym klauzula sumienia ma na celu bezpośrednią ochronę sumienia lekarza bądź lekarza dentystry.

Odpowiadając na pytanie o roli prawa w życiu jednostki oraz relacji obowiązującego prawa do wolności sumienia, zawsze należy mieć na względzie aksjologiczne podstawy wolności sumienia, tj. wartości, które leżą u źródeł tejże wolności – godność osoby ludzkiej oraz sumienia.

⁵² T. Ślipko, op.cit., s. 371.

Practical applications of the freedom of conscience. Civil disobedience, conscientious objection and clause of conscience

Summary

The text presents legal institutions aiming at the protection of conscience of a person, which can be distinguished due to common axiological basis – dignity of a human being. The institution of civil disobedience, conscientious objection (objection based on conscience) and its special kind – clause of conscience in the profession of a doctor and a dentist have been elaborated.

Civil disobedience is characterized as a public act, nonviolent, dictated by conscience but with a political character, against the law, intended for the change of the law. Conscientious objection is understood as a subjective act. An objecting person i.e. objector refers to standards one recognizes outside the legal system, most often of moral or religious nature. The institution of conscientious objection is discussed on the example of conscientious objection to compulsory military service and Polish regulations concerning this area.

The differences between civil disobedience and conscientious objection were pointed out by J. Rawls in his work. These proposals have been commented and extended by Polish researchers. On the basis of these findings it is possible to classify the conscience clause in the profession of a doctor and a dentist as a conscientious objection (refusal of conscience).

The paper indicates that the axiological basis of the discussed institutions is the inherent dignity and the conscience resulting therefrom directly understood as an individual cognitive authority of an individual person.